

X A411831-42

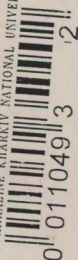
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

В. І. ДОВЖЕНОК

**ДІЙСЬКОВА
СПРАВА
В КИЇВСЬКІЙ
РУСІ**

V.N. KARAZINE KIEV NATIONAL UNIVERSITY

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ 1950

Ціна 3 крб. 50 коп.

С. 1. 1. 1961 года
Цена — коп.

31

75

9 38-46

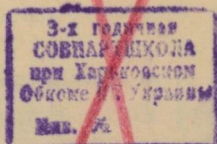
On 24-26

558
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

В. Й. ДОВЖЕНОК

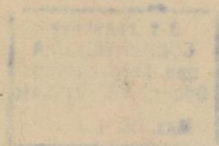
ВІЙСЬКОВА СПРАВА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС

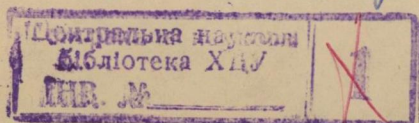

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1950

Відповідальний редактор
дійсний член Академії наук Української РСР
П. П. Єфіменко.

А 441831-уч

ПЕРЕДМОВА

Епоха Київської Русі — це той період історії братніх народів — російського, українського і білоруського, коли предки цих народів досягли високого рівня культури, що перевищував рівень культури тогочасних західноєвропейських країн, створили могутню і велику державу від Дону до Карпат і від Балтійського до Чорного морів. Економічні і культурні досягнення Київської Русі стали ґрунтом для історичного прогресу східнослов'янських народів у наступні епохи.

Економічний, політичний і культурний розвиток Київської Русі відбувався в умовах постійної і напруженої боротьби руського народу з численними ворогами, які загрожували його прогресу і незалежності.

Вже в I тисячолітті н. е. древнім слов'янам довелося захищати свою незалежність і від рабовласницьких держав — Римської та Візантійської імперій, що намагалися зробити слов'янські країни джерелом поповнення рабської сили, і від нападів кочових народів — готів, гунів, аварів, що з'являлися в причорноморських степах.

В епоху виникнення і зміцнення Київської держави руський народ був змушений захищатися від розбійницьких нападів кочівників-печенігів, вести боротьбу з хозарським каганатом і Візантійською імперією, які чинили опір державному об'єднанню східнослов'янських племен та міжнародному зміцненню Київської Русі.

З середини XI ст., на протязі близько двохсот років, руський народ боронився від нападів кочівників-половців, які руйнували й знищували міста та села, а населення забирали в полон. Боротьба з половцями потребувала великих зусиль Київської Русі. Ще з більшою запеклістю боронився руський народ від нападу татар.

Завдання цієї праці — ознайомити широкі кола читачів з тим, як і за допомогою якої зброї руський народ боронив свою

незалежність і культуру в епоху Київської Русі. Вступна частина присвячена розвитку військової справи у древніх слов'ян до виникнення Київської держави. В інших розділах розповідається про різні галузі військової справи в епоху Київської Русі.

Автор не ставив своїм завданням дослідження важливих питань з історії військової справи, хоч інколи йому це й доводилося робити через брак спеціальної літератури. Щоб накреслити загальну картину військової справи в епоху Київської Русі, автор в основному обмежився зведенням відомих в історичній та археологічній літературі фактів.

ВІПСЬКОВА СПРАВА У ДРЕВНІХ СЛОВ'ЯН

РАДЯНСЬКА історична наука досягла великих успіхів у вивченні історичного процесу, який привів до виникнення слов'янських племен з їх характерними рисами господарства, культури, мови, звичаїв тощо, тобто процесу етногенезу слов'янських племен. Тепер уже доведено, що слов'янські племена виникли в результаті історичного розвитку племен, які раніше населявали Східну Європу, а не прийшли сюди з інших місць, як про це твердили буржуазні вчені.

В I тисячолітті до н. е. на території Східної Європи жили племена, про які ми знаємо з археологічних пам'яток та свідчень старогрецьких авторів.

Осілі хліборобські племена тих часів багатьма рисами своєї культури наближаються до слов'янських племен, які жили в I тисячолітті н. е. Тоді й з'явилися письмові відомості про слов'ян.

Перші відомості про слов'ян, яких тоді називали венедами, антами й склавінами, належать до початку I тисячоліття н. е. Ці відомості стосуються тих часів, коли у лісостеповій частині Східної Європи жили племена, що залишили після себе пам'ятки матеріальної культури, яку вчені називали культурою «полів поховань». Творцями пам'яток культури полів поховань були древні східнослов'янські племена, які у VI—VII ст. ст. візантійські письменники називали антами.

Древні слов'яни в I тисячолітті н. е. перебували на високому рівні господарського й культурного розвитку. Археологічні і письмові джерела свідчать, що основними галузями їх господарства було хліборобство й скотарство.

Землю слов'яни обробляли дерев'яним ралом із залізним наконечником, за допомогою якого заорювали значні площі. Хліб ішов не лише на власні потреби, а й на продаж іншим країнам, головним

чином Римській імперії. Розводили і велику кількість відомих тепер свійських тварин.

З болотної руди слов'яни виплавляли залізо та виробляли залізні знаряддя праці. Високого рівня розвитку досягли у них будівельна техніка, гончарство, ювелірне ремесло.

Ці основні галузі ремесла вже відокремилися від хліборобства і стали самостійними галузями виробництва.

Високий рівень господарства і культури древніх слов'ян був основою для розвитку військової справи, оскільки потрібно було захищатися від зовнішніх ворогів.

У перших століттях н. е. відбувалася запекла боротьба народів Західної і Східної Європи проти їх спільного ворога — рабовласницької Римської імперії.

Рабовласницький Рим вважав усі інші народи джерелом рабської сили, презирливо називаючи їх «варварами». Щоб поповнити контингент рабів, проти «варварів» організовувалися військові експедиції.

Цю політику Римської держави Й. В. Сталін порівнював з політикою німецьких фашистів по відношенню до слов'янських народів:

«Відомо, що старий Рим так само дивився на предків нинішніх германців і французів, як дивляться тепер представники «вищої раси» на слов'янські племена. Відомо, що старий Рим третирував їх «нижчою расою», «варварами», покликаними бути у вічній підлеглості «вищій расі», «великому Риму», причому, — між нами кажучи, — старий Рим мав для цього деяку підставу, чого не можна сказати про представників нинішньої «вищої раси». А що з цього вийшло? Вийшло те, що не-римляни, тобто всі «варвари», об'єдналися проти спільного ворога і з громом повалили Рим»¹.

Древні слов'яни не стояли осторонь цієї боротьби народів проти Римської імперії. Щоправда, історичні джерела подають про це мало відомостей. Пояснюється це тим, що римські письменники, які залишили нам описи військових подій цього часу, не знали народів, з якими доводилося воювати Риму.

Під збірними назвами «скіфи», «сармати», або взагалі «варвари», безперечно, приховуються і слов'яни. Проте маємо і конкретні згадки про слов'ян, як про окремий народ, що брав участь у військових нападах на Західну Римську імперію. Так, наприклад, про венедів згадується у написі на медалях, викарбуваних у сере-

¹ Й. В. Сталін, Питання ленінізму, вид. 11, стор. 365.

дині III ст. на честь Волусіяна, сина римського імператора Гала. Напис згадує про вандалів, фінів, галіндів і венедів¹, проти яких воював Волусіян.

У IV ст. слов'янам довелося провадити боротьбу з готами, народом германського походження, що з'явився в III ст. у південній частині Східної Європи. Готський історик Іордан, який жив у VI ст., намагався підкреслити військову силу готів і прославити їх ватажків — Германаріха та Вінітара. Проте він змушений був визнати силу й хоробрість слов'ян і, особливо, східних слов'ян — антів і не зміг замовчати того, що слов'яни не раз перемагали готів.

Бажаючи приховати військову невдачу Германаріха, який очолював готів під час їх тривалої боротьби проти венедів (332—350 рр.), Іордан писав, що венеди, «могутні своєю чисельністю, спочатку намагалися чинити опір»². Боротьба Германаріха з слов'янами, за твердженням Іордана, закінчилася на користь Германаріха, але слов'яни залишились незалежними від готів.

У 70-х роках IV ст. наступник Германаріха, ватажок остготів Вінитар напав на антів. «У першій сутичці він зазнав поразки». Потім Вінитару пощастило захопити в полон ватажка антів Божа з синами та 70 чоловік інших антських вельмож, яких готи розіп'яли, щоб настрахати антів. Але не минуло й року, як союзні війська антів та гунів розгромили готів. Під час цієї боротьби загинув і ватажок готів Вінитар³.

Щодо пізнішої боротьби слов'ян проти Візантійської імперії, свідком якої був сам Іордан, то він визнає великі військові успіхи слов'ян і жалкує за тими часами, коли готи іноді перемагали.

Анти були могутнім народом, об'єднаним у військовий союз. З кінця V ст. вони розпочали боротьбу проти Візантійської імперії, яка продовжувала рабовласницьку політику Римської імперії. Внаслідок цієї боротьби був повалений античний рабовласницький світ.

З 30-х років VI ст. слов'яни відчували себе господарями в північних провінціях Візантійської імперії і не раз загрожували навіть Константинополю. Становище Візантії погіршувалося у зв'язку з нападами на її провінції гунів, які нещодавно прийшли з Азії. Імператор Юстиніан змушений був вдаватися до дипломатичних заходів. У 546 р. він відрядив до антів спеціальне посольство з пропо-

¹ П. Шафарик, Славянские древности, т. 1, ч. I, М., 1848, стр. 214.

² Вестник древней истории, № 1, 1941, стр. 232.

³ Там же, стр. 233.

зицією віддати антам місто Турріс з округою на південному березі Дунаю, щоб вони не нападали на землі імперії і боронили їх від гунів¹.

Посольство Юстиніана не мало успіху. Анти погоджувалися з пропозицією, але зажадали від імператора, щоб він поставив на чолі візантійського війська в північних провінціях анта Хільбудія.

На початку другої половини VI ст. анти зазнали нападу аварів— дикого і войовничого народу, що слідом за гунами прийшов з Азії і розмістився в південно-східних степах по сусідству з антами. Візантійський письменник Менандр розповідає, що анти, бажаючи дійти згоди з аварами мирним шляхом, надіслали до них посольство. На чолі посольства анти поставили Мезамира, який користувався великою популярністю. Мезамир поводив себе перед аварським ханом сміливо і незалежно. Він, «прибувши до аварів, закидав їх гордовитими і навіть зухвалими словами»². Авари вбили Мезамира, вважаючи його небезпечною людиною, яка «має великий вплив серед анти і може сильно діяти проти тих, хто хоча б в якійсь мірі є їх ворогами»³.

Частина східнослов'янських племен, територія яких на південному заході межувала з територією, зайнятою аварами (у межах сучасної Угорщини), зазнавала нападів від аварів. Наприклад, згадки про насильства аварів над дулебами зберігалися серед східних слов'ян у народних переказах і піснях ще в XI ст. і стали джерелом для відомого оповідання «Повести временных лет» про обрив, як названо в цьому творі аварів.

Менандр розповідає про посольство аварів до західних слов'ян, яке вимагало, щоб слов'яни підкорилися аварам і платили їм данину. Слов'янський ватажок Даврит і слов'янські старшини на це відповіли аварам так: «Чи народилася на світ і чи зігрівається промінням сонця та людина, яка б підкорила собі нашу силу?»⁴.

Боротьба слов'ян з аварами закінчилась повним розгромом цього народу; авари зникли з історичної арени. «Повесть временных лет» розповідає, що з цього часу на Русі залишилось прислів'я: «погибоша, аки обры».

Слов'яни початку другої половини I тисячоліття н. е., тобто часу боротьби з Візантійською імперією і аварами, переживали етап

¹ Вестник древней истории № 1, 1941. стр. 238.

² Там же, стр. 247.

³ Там же, стр. 247.

⁴ Там же, стр. 248.

розкладу родо-племінного ладу, який Ф. Енгельс характеризує як вищий ступінь варварства.

Суспільний устрій епохи вищого ступеня варварства Ф. Енгельс називає військовою демократією. Цей устрій він характеризує так: «Союз споріднених племен стає всюди необхідністю, а незабаром стає необхідністю навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу. Воєначальник народу — *rex*, *basileus*, *thiudans* — стає необхідною, постійною службовою особою. З'являється народне зібрання там, де його ще не було. Воєначальник, рада, народне зібрання становлять органи військової демократії, яка розвивається з родового ладу. Військової тому, що війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя»¹.

Свідчення древніх авторів про антив цілком збігаються з характеристикою Ф. Енгельса, яку він дає суспільнополітичному ладу військової демократії. «Ці племена — слов'яни і анти, — говорить візантійський історик Прокопій, — не управляються однією людиною, але здавна мають демократичні порядки, і тому в них щасливі і нещасливі справи вважаються спільними»².

Прокопій згадує і конкретний випадок, коли анти спільно вирішували справи. Це було тоді, коли серед антив поширилися чутки про те, що ніби в них у полоні опинився римський полководець Хільбудій. «...З цього приводу зібралися майже всі анти, вважаючи цю справу загальною»³.

Організація військ у слов'ян-антив відповідала їх суспільному устрою — військовій демократії, за якої військо і народ становили одне ціле.

Акад. Б. Д. Греков у спеціальному дослідженні так характеризує організацію військових сил східних слов'ян I тисячоліття н. е.: «Військова служба в ці часи не була ні привілеєм для одних, ні тягарем для інших, але обов'язком для всіх. Військова сила складалася з озброєних людей; на війну йшов кожний, хто був до цього здатний»⁴.

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, 1948, стор. 127.

² Вестник древней истории, № 1, 1941, стр. 237.

³ Там же, стр. 237.

⁴ Б. Д. Греков, Організація військових сил східних слов'ян і Київської Русі, Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, кн. II, 1946, стор. 75.

Акад. Б. Д. Греков вказує, що військо східних слов'ян було організовано за десятковою системою; воно поділялося на тисячі, сотні й десятки. «Ця десяткова система, — пише автор, — не відкидала зовсім родових зв'язків, але вона їх доповнювала, вносила порядок у рух людських мас, перетворювала юрбу на військо. Так ішли на Рим германці; так і слов'яни десятками, а може й сотнями тисяч переходили Дунай, відвойовуючи кожен свій крок у візантійській армії і руйнуючи візантійські фортеці»¹.

На чолі народу-війська стояли ватажки. Древні автори згадують багато імен слов'янських ватажків, які відігравали велику роль у суспільному житті народу і керували військом. До цих імен належить ватажок антів Бож, про якого розповідає Іордан. Менандр згадує імена цілої династії антських ватажків: посланця до аварів Мезамира, який був у антів впливовою особою, його батька Ідариза і брата Келагаста. Розповідає він і про слов'янського ватажка Даврита.

Грецький історик Феофілакт Сімокатта згадує про ватажків великих слов'янських загонів — Ардагаста і Мусокія, які спільно діяли проти візантійського полководця Приска. Про Мусокія Феофілакт говорить, що він мав підданих і називався вождем — «рексом». Слов'янського військового ватажка Пірагаста Феофілакт називає главою «племені варварів». Феофан згадує про Андрогаста, Севера — «правителя слов'ян», а також про «начальника слов'ян» Акімира.

Внаслідок тривалої боротьби слов'ян проти численних ворогів у них виробилися і відповідні військові якості — волелюбний і непокірливий характер, сміливість і відвага, уміння воювати.

Візантійські письменники, яким було невігідно вихваляти військові якості слов'ян, не могли, проте, їх замовчати. Маврикій, наприклад, так розповідає про слов'ян і антів: «Племена слов'ян і антів подібні своїм способом життя, своєю вдачею, своєю любов'ю до волі; їх не можна було схилити до рабства або підкорити в їхній країні. Вони численні, витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестачу в їжі»².

Як фахівці військової справи слов'яни були відомі всьому світу.

¹ Б. Д. Греков, Організація військових сил східних слов'ян і Київської Русі. Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР, кн. II, 1946, стор. 78.

² Вестник дрезней истории, № 1, 1941, стр. 253.

Про військові здібності слов'ян насамперед знали ті, хто зустрічався з ними на полі бою. Про хоробрість слов'ян, особливо антів, свідчить готський історик Іордан; про військову їх майстерність незмінно згадують візантійські письменники. Прокопій Кесарійський говорить, що анти «краще від усіх інших уміли воювати в гористих і важкопрохідних місцевостях»¹.

Найдокладніше про військову майстерність слов'ян-антів розповідає візантійський військовий спеціаліст Маврикій Стратег: «Воювати з своїми ворогами вони люблять у місцевостях, порослих густим лісом, у міжгір'ях, на кручах; з вигодою для себе користуються засадами, раптовими атаками, хитрощами, і вдень і вночі вигадуючи багато різноманітних способів. Досвідчені вони також і щодо переправ через ріки, переважаючи в цьому всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді...»².

Древні слов'яни вміли переправлятися через великі річки, використовуючи для цього човни, які греки називали «моноксилами» — однодеревками. На таких човнах слов'яни робили морські походи до узбережних міст Візантійської імперії, досягали морем Царграда й Солуня, навіть південних берегів Італії.

Про зброю слов'ян Маврикій розповідає ось що: «Кожний озброєний двома невеликими списами, деякі мають міцні, але важкі для перенесення з місця на місце щити. Вони користуються також дерев'яними луками, невеличкими стрілами, змоченими спеціальною отрутою»³.

Чимало відомостей про зброю древніх слов'ян дали археологічні пам'ятки. У поселеннях, що належать древньослов'янській культурі полів поховань, разом з іншими знахідками виявлена і зброя. Так, на поселенні біля с. Ягнятина, Ружинського району, Житомирської області, знайдено меч і бойовий ніж, а біля с. Жуківців, Обухівського району, Київської області, — наконечник списа.

Мечі та інша зброя зустрічаються у скарбах, що належать до антських часів. У відомому Перещепинському скарбі і в скарбі біля с. Макухівки, Полтавської області, знайдено мечі. Частини від однолезних мечів або шабел і наконечники стріл знайдено в санжарівському скарбі на Полтавщині. Три однолезних мечі, велику кількість наконечників стріл, рештки кольчуги і речі кінської зброї знайдено в скарбі біля с. Вознесенки на території будівництва

¹ Вестник древней истории, № 1, стр. 238.

² Там же, стр. 253.

³ Там же, стр. 253—254.

Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Один меч знайдено в скарбі в межах території Орловської області.

Трапляється зброя і в древньослов'янських похованнях. Біля с. Печеної, Кіровоградської області, випадково виявлено поховання воїна, що належить до VII ст., з мечем і речами кінської зброї. Подібне поховання виявлено біля м. Валуйків, Воронезької області. Тут було поховано воїна в кольчугі, шоломі і з мечем. Рештки кольчуги виявлено в похованнях VII—VIII ст. ст. біля с. Волинцевого, Путивльського району, Сумської області.

Привертають увагу знахідки речей кінської зброї разом із зброєю; ці знахідки свідчать про те, що древні слов'яни, насамперед їх військові ватажки, користувалися бойовим конем.

Рештки зброї, які зустрічаються в ранньослов'янських поселеннях, у скарбах і похованнях, свідчать про високий рівень розвитку зброї у древніх слов'ян.

Озброєння слов'ян стояло на рівні передової військової техніки того часу. Про це яскраво промовляє вже сам факт успішної боротьби слов'ян проти Візантійської імперії, війська якої мали передове озброєння. Відомо, наприклад, що під час облоги візантійської фортеці Фессалоніки, наприкінці VI ст., слов'яни користувалися облоговими машинами¹. Іоанн Ефеський з ненавистю і страхом говорить про слов'ян, які «стали багаті, мають золото й срібло, табуни коней і багато зброї. Вони навчилися воювати краще, ніж римляни»².

Іоанн Ефеський додає, що раніш слов'яни-анти «не насмілювалися показуватися з лісів та степу і не знали, що таке зброя, крім двох чи трьох дротиків».

Свідчення Іоанна Ефеського важливі для розуміння прогресу в розвитку військової техніки слов'ян-антів у VI ст. Можна думати, що їх зброя раніше не відзначалася досконалістю. Зіткнувшись з добре озброєним візантійським військом, слов'яни були змушені удосконалювати свою зброю і вміння володіти нею.

Маврикій, видатний для свого часу військовий спеціаліст, вивчав військову справу слов'ян не як сторонній спостерігач, керований звичайною цікавістю, а з певною військовою метою. Він розробляв стратегічні і тактичні засади в боротьбі з слов'янами на

¹ Б. Греков, Иностранцы о славяно-русском войске (VI—XVII вв.), Исторический журнал, № 9, 1941, стр. 105.

² Вестник древней истории, № 1, 1941, стр. 252.

основі вивчення їх військової справи. Його «Стратегікон» є твором, який був написаний для допомоги римському війську. Автор намагався передбачити всі подробиці в боротьбі з слов'янами, навчити римські війська обачності, застерегти, щоб вони часом не потрапили в якусь пастку, влаштовану слов'янами. І, навпаки, він рекомендує римським військам використовувати найменшу нагоду, щоб поставити супротивника в скрутне становище. «Людська природа хитра і незбагненна. Багато непередбачених планів вона може придумати і здійснити»¹. Але це є більше пересторогою для римських військ, ніж настановою для них.

Древні слов'яни уже в I тисячолітті н. е. були могутнім, непереможним, волелюбним народом. Висока військова майстерність і військова техніка, досконала організація військової справи були характерними для древніх слов'ян і стали традиційними рисами для наступних етапів історичного розвитку східних слов'ян.

¹ Вестник древней истории № 1, 1941, стр. 257.

СКЛАД І ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬК У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

В ЕПОХУ воєнної демократії військо складалося з усього народу, здатного до бойових дій. З виникненням держави армія відокремлюється від народу і стає органом державної влади, за допомогою якого держава здійснює свою зовнішню і внутрішню політику.

Створюються професіональні війська. Але вони не відразу стають головним контингентом військових сил і ніколи не витісняють зовсім народних військ, які завжди відіграють вирішальну роль під час оборони країни від ворожих нападів.

У Київській Русі на протязі всієї її історії співіснували ці дві соціальні категорії військ: народне військо, яке називалося воями, і постійне професіональне військо князя, яке називалося дружиною.

У війську князя Олега, з яким він ходив на Царград у 907 р., були слов'яни, чудь, кривичі, меря, древляни, радимичі, поляни, вятичі, хорвати, дулеби, тиверці, — тобто у поході брали участь майже всі племена, на які поширювалася влада київського князя. Це було численне військо.

За свідченням літопису, в цьому поході в князя Олега було 80 тисяч воїнів. Можливо, ця кількість є трохи перебільшеною, але, щоб примусити капітулювати Візантію, військо це, безумовно, повинно було бути численне.

Ігор під час походу на Візантію у 941 р. також набрав велике військо з підлеглих йому слов'янських племен. Крім слов'ян, у Ігоревім поході брали участь і наймані варязькі та печенізькі дружини «...совокупи воя многы, Варягы и Русь, и Поляны, и Словены, и Кривичи, и Печенегы ная»¹. Уже племінна назва «воїв» свідчить

¹ Летопись по Ипатьевскому списку, СПб., 1871, стр. 28.

про те, що вони набиралися з народу, а не були якоюсь спеціальною військовою верствою.

Численне військо брало участь у походах князів Святослава і Володимира.

Лев Діакон зазначає, що у Святослава під час походу на Болгарію в 971 р. було 60 тисяч війська. Після походу Володимира на допомогу візантійському імператорові Василю проти Варди Фоки в 988 р. 6 тисяч руських воїнів залишилися на службі в імператора. Всього ж війська у цьому поході, ясна річ, було значно більше. Військо в такій кількості могло, головним чином, складатися з народу. Серед нього могли бути представники різних соціальних груп, але в переважній більшості — представники тих груп, з яких складалася більшість населення — селян і ремісників.

Про участь сільського і міського населення Київської Русі у великих військових походах на початку XI ст. маємо конкретні вказівки літописів. Тим більше можемо припускати участь населення у походах більш раннього періоду Київської Русі, коли основна маса сільського населення була ще вільною. Сільське населення, поруч з міським — новгородцями, було основним контингентом військ князя Ярослава Володимировича під час його боротьби з братом Святополком за Київ у 1016 р. Характерно, що смердів і новгородців після вдалого походу Ярослав відпустив додому. Отже, це було військо, яке поверталось до своєї мирної праці, як тільки припинялися воєнні дії.

Війська, що набиралися з народу, були головною силою в боротьбі Київської Русі проти печенігів, торків і половців. Яскравим прикладом для розуміння ролі народних військ у боротьбі з половцями є похід Володимира Мономаха і Святополка Ізяславича проти половців у 1103 р. На з'їзді князів у Долобську обговорювалося питання про спільну боротьбу з половцями. Визначення часу походу проти половців викликало суперечки. Дружина Святополка заперечувала проти негайного походу навесні, оскільки смерди і їх коні зайняті польовими роботами. Володимир Мономах наполягав на негайній організації походу, мотивуючи це тим, що потрібно якнайшвидше усунути небезпеку половецьких нападів. Таким чином, учасники з'їзду визнавали, що головною силою в поході є смерди.

Дружина була постійним професіональним військом князя. Князь був ватажком дружини, керував походами, розподіляв здобич. Коли здобичі було замало, дружина висловлювала незадоволення і вимагала від князя таких військових операцій, під час яких можна б збагатитися. Так, дружина князя Ігоря докоряла йому:

«...отроки Свенделжи изооделесе суть оружем и порты, а мы нази; и поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудешь и мы»¹. Це свідчення літопису вперше згадує про існування дружини не лише у князів, а й в інших осіб військово-феодальної аристократії.

Радянська історична наука довела, що древньоруська дружина утворилася з місцевого слов'янського населення у процесі розкладу

Рис. 1. Князь з дружиною. Мініатюра XIV ст. з „Сказания о св. Борисе и Глебе“ (за оригіналом XII ст.).

родо-племінного ладу і класової диференціації на основі феодальної земельної власності. Це підтверджується і археологічними знахідками. Поховання дружинників IX—X ст. ст. стверджують приналежність дружинної верстви до феодального класу і зв'язок її з феодальною земельною власністю, що виникає в цей період.

Так, дружинні кургани біля Чернігова розподіляються на окремі територіальні групи, що були пов'язані з окремими центрами земельних феодальних володінь — сіл, які відомі з літописних свідчень. Кожна група має кургани, що відзначаються своїм розміром і багатством. З цього приводу Б. О. Рибаків зазначає, що «чернігівські бояри — воїни IX—X ст. ст. — це не натовп безземельних княжих мужів, що оточують князя, це землевласники, сюзерени своїх дружинників, господарі сіл, відомих нам з літопису коло самих стін Чернігова»².

Феодальна натуральна і відробітна рента була головним джерелом прибутків дружинників, як і князя, а право стати дружинником було прерогативою феодального класу. Дружинники володіють землею і селами, мають свої двори, стада та інші багатства, в їх маєтках працює феодально залежне населення, вони беруть данину від підлеглого населення. Так, під час феодальної війни в 1146 р. було захоплено «домы дружины Игоревы и Всеволоже, и села, и скоты, взяша именья много в домех»³.

¹ Ипатьевская летопись, стр. 34.

² Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, Материалы и исследования по археологии СССР, № 11, 1949, стр. 52.

³ Ипатьевская летопись, стр. 233.

Залежно від економічного стану дружина поділялася на певні групи, в основному, — старшу й молодшу дружини. Старша дружина складалася з представників військово-феодалної аристократії, які часто називались «боярами» і «лучшими мужами»; молодша дружина — з рядових професіональних воїнів, що набиралися з середнього прошарку феодального класу і називалися «отроками», або «децьками».

Старша дружина посідала відповідальні місця в державному апараті і відігравала значну роль у політичному житті Київської Русі. Вона брала участь у князівських з'їздах і відстоювала свої погляди на ті чи інші питання, як це було на з'їзді в Долобську, де дружина Святополка виступила проти пропозиції Володимира Мономаха в питанні про час походу на половців. Маючи великі феодальні володіння, представники старшої дружини були економічно незалежними від князя і часто відмовлялися підтримати його в тих справах, які князь починав без їх згоди. У 1169 р. старша дружина Володимира Мстиславича висловлювала незадоволення на свого князя з приводу його переговорів з половцями без її участі: «О собе еси, княже, замыслил; а не едем по тебе, мы того не ведали»¹.

Молодша дружина економічно була слабшою і матеріально залежала від князя. Князі часто спиралися на молодшу дружину, коли старша чинила опір їх намірам. Володимир Мстиславич, після того як старша дружина відмовилась підтримати його, «рече, възрев на децкы: «а се будуть мои бояре»².

Старша дружина в XII ст. уже перестала бути військовою силою у власному розумінні цього слова. Великі феодали, з яких вона складалася, зберігали назву дружинників за традицією.

Молодша дружина була найбільш досвідченою і активною військовою силою і основним контингентом професіональних військ.

Чисельність дружини була звичайно дуже невелика. У київського князя Святополка Ізяславича в 1093 р. було 800 отроків, і це число, треба думати, було максимальним для періоду феодальної роздрібненості. Інші князі мали значно меншу дружину, яка складалася з трьохсот, ста і менше воїнів. Про чисельність дружини в князів у X ст. відомостей не маємо. Треба думати, що вона була більшою, але незначною в порівнянні з кількістю «воїв».

¹ Ипатьевская летопись, стр. 367.

² Там же, стр. 367.

Центральна наукова
бібліотека ХДУ
ІНВ. №

3-й годинник
СОВНАРТИКОЛА
при Харківському
Обкомі КП України
Мил. №

БИБЛИОТЕКА
Мил. Партиний Шкелы
Харьковской ОК КИМУ
№

Слід сказати ще про одну категорію військ. Це — наймані іноземні війська, які перебували на службі в руських князів. Історичні джерела згадують про існування невеликих варязьких загонів у військах Олега, Ігоря, Святослава й Володимира. У поході Ігоря на Царград брали участь і загоны печенігів. У XI—XII ст. ст. руські князі в міжкнязівській феодальній боротьбі використовували загоны половців, а у боротьбі з половцями — тих кочівників, які осіли на кордонах Київської Русі і відомі були під назвою «чорних клобуків».

Немає і найменших підстав вважати, що у професіональних військах Київської Русі варяги відігравали будь-яку значну роль, як це намагалися доводити буржуазні вчені — прихильники норманської теорії, для яких це твердження було доказом культурного і політичного впливу норманів на Київську Русь.

Археологічній науці відомі сотні розкопаних поховань дружинників, але, крім кількох, усі вони свідчать про слов'янську приналежність похованих. Дружинників ховали за слов'янським звичаєм; з ними клали речі, які вироблялися місцевими ремісниками і були характерною приналежністю слов'янського побуту. Деяка кількість варязьких поховань з скандинавськими речами цілком природна, бо руські князі наймали у своє військо варягів. Поховання ці різко відмінні від маси руських дружинних поховань; це свідчить про те, що ніякого впливу на культуру місцевого населення ці чужорідні елементи не мали.

«Вої» були організовані за десятковою системою, яка була найдавнішою організацією військ у східних слов'ян. Вона відома у багатьох народів, що переживали епоху військової демократії, коли військо складалося з усього народу, здатного до бойових дій. Така система була простим і найкращим засобом розподілити маси на певні чіткі тактичні групи. Пережитки цієї системи залишалися і за часів Київської Русі.

Найбільшою військово-тактичною одиницею була тисяча, яка існувала вже як військова одиниця для населення міст. Тисяча підділялася на сотні, а сотні — на десятки.

У Київській Русі десяткова система існувала на протязі всього періоду її історії. Перше свідчення про цю систему належить до часів Володимира Святославича. В оповіданні «Повести временных лет» з приводу бенкетів, які влаштовував Володимир, говориться, що він закликав на бенкет бояр, гридів (охоронців), соцьких, десятників і нарочитих (знаменитих) мужів. Більше згадок про десят-

ників ми не маємо, але літописи не раз згадують сотників і сотні як військово-тактичні одиниці, а найчастіше згадують тисячі й тисяцьких.

З XI ст. у літописах говориться про полки, які визначали окремі військово-тактичні підрозділи. Так, у розповіді про боротьбу Юрія Долгорукого з Ізяславом Мстиславичем читаємо: Ізяслав «в'їхав в свій полк и посла по всим своим полком, река: «зрите же на мой полк; а како вы пойдет мой полк, также и вы пойдите»¹. На підставі різних літописних вказівок можна припускати, що чисельність воїнів у полку коливалася від ста до двохсот.

Підрозділи мали свої бойові знаки. Такими знаками були прапори. В битві під Липицями в 1216 р. у війську Юрія Всеволодовича було 17 прапорів і 40 бубнів та труб, а у війську Ярослава Всеволодовича 13 прапорів і 60 бубнів та труб². Можливо, кількість прапорів відповідала кількості полків, а труби і бубни були сигнальними інструментами, за домогою яких відбувалося управління боєм.

Всім військом — як воїнами, так і дружиною — командував князь. Заступниками і помічниками його були призначені князем воєводи, або тисяцькі. Якщо у війську перебували князь і воєвода, верховне командування належало князеві. Коли ж князь був зайнятий іншими справами, командування цілком здійснювалося воєводою.

Так, воєвода Святослава Претич, коли князь був у Болгарії, керував військовими діями проти печенігів у 968 р. під Києвом. Князь і воєвода могли розподіляти поміж собою функції, як це робив Юрій Всеволодич під час підготовки до оборони від татар; князь «Жирославу Михайловичю приказа воеводство в дружине своей», а сам тимчасом зайнявся організацією ополчення — «со-вокупляти вое»³.

Другою після воєводи визначною особою у військовій адміністрації був мечник. Це — одна з найближчих до князя і найвідповідальніших осіб. Князь доручав мечникові командування полком⁴. Але він був не тільки командир; він був також уповноваженим князя у військових і політичних справах. Так, князь Андрій Боголюбський в 1174 р. посилав свого мечника Михайла з дипломатичним дорученням до князів Ростиславичів.

¹ Ипатьевская летопись, стр. 302.

² Новгородская IV летопись, ПСРЛ, т. IV, 1848, стр. 24.

³ Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, 1926, стр. 461.

⁴ Ипатьевская летопись, стр. 389.

Воеводи й тисяцькі призначалися князем з найближчих до нього людей, що належали до феодально-військової аристократії. Часто посада воеводи і тисяцького переходила спадково від батька до сина.

Окремі родини військової аристократії висунули багато визначних військових діячів.

Так, відомий соратник Ігоря і Святослава Ігоровича Свенельд став родоначальником плеяди видатних руських воевод. Військовим діячем був його син Мистіш Лют. Його онук Добриня був воеводою князя Володимира. Пізніше Добриня Микитич став прославленим героєм руських билин. Син Добрині Костянтин був воеводою Ярослава; з його допомогою Ярослав відвоював у своїх братів-супротивників київський великокнязівський стол. Син Костянтина Остромир — відомий військовий і політичний діяч, новгородський посадник, один з найосвіченіших людей того часу, з ім'ям якого зв'язане Остромирово євангеліє 1056—1057 рр. Нарешті, Вишата й Ян Вишатич — син і онук Остромирові — водили руські війська в далекі походи на Візантію, за даниною на Білоозеро, на фінські племена.

Рід Жirosлава дав декілька поколінь володимиро-суздальських воевод. Предок Жirosлава займав військову посаду за часів Ярослава; Жirosлав був воеводою в Юрія Долгорукого; Борис Жirosлавич займав цю посаду в Андрія Боголюбського; Михайло Борисович — у Всеволода й Юрія; Жirosлав Михайлович — у Юрія. Існували також і інші військові роди, як, наприклад, рід Ратибора, Мирослава та ін.

У древніх слов'ян епохи розкладу родо-племінного ладу не було розподілу військ на піше військо і кінноту. «За виключенням кочових племен, — каже Ф. Енгельс про цей час, — у всіх народів головна маса армії, якщо не вся армія в цілому, завжди складалася з піших солдатів»¹.

Візантійський письменник VI ст. Маврикій писав про антів, що вступаючи в бій, вони виходили на ворога піші, несучи в руках щити й списи.

Кіннота як спеціальне військо в Київській Русі вперше з'явилась, здається, в X ст. за часів Святослава. Раніше у древніх слов'ян кінне військо не було окремим родом військ; коні переважно використовувалися для транспорту. Лев Діакон свідчить, що в битві

¹ Ф. Энгельс, Избранные военные произведения, М., 1941, т. 1, стр. 191.

біля Доростолу в Болгарії руські війська «вперше з'явилися на конях»¹.

З XI ст. у Київській Русі кіннота мала переважне значення в порівнянні з пішими військами; це характерно для цього часу в усіх країнах. Ф. Енгельс з цього приводу говорить: «На протязі всього середньовічного періоду кавалерія залишалась головним родом військ у всіх арміях; у східних народів це місце завжди займала легка іррегулярна кіннота; у народів Західної Європи важко озброєна регулярна кавалерія, що формувалася з рицарства, була в цей час тим родом військ, який вирішував результат кожного бою»².

Для Київської Русі характерні обидва зазначені типи кінноти. Поруч з дружиною існувала й кіннота, що складалася з населення, тимчасово покликаного на війну з своїми кіннями.

У 1063 р. кияни вимагали від князя для боротьби з половцями зброї і коней. Отже, битися на конях для киян було, мабуть, звичайною справою. Коли на князівському з'їзді біля Долобського озера в 1103 р. Володимир Мономах умовляв Святополка виступити разом на половців, дружина Святополка відповіла, що тепер, навесні, незручний час, бо похід відірве смердів та їх коней від роботи. Володимирові пощастило переконати Святополка та його дружину, і військовий похід відбувся. Цілком зрозуміло, що більшість воїнів у цьому поході і, зокрема, більшість вершників складалася з смердів, що були на своїх конях, про яких спеціально йшла мова на долобському з'їзді.

У древніх слов'ян до часів Київської Русі кожний військовий загін озброювався всіма засобами військової техніки, які були відомі на той час.

У Київській Русі з X ст. виникає розподіл війська на окремі частини, залежно від спеціалізації по озброєнню. Спочатку із загальної маси військ відокремилися стрільці, спеціальною зброєю яких був лук з стрілами. Потім з'явилися копейники, які дістали таку назву від коп'я — списа, що був їх спеціальною зброєю. Про це виразно сказано у літопису: «...от Давыдова полку приеждивахуть стрелци и копейницы...»³.

Ще древньослов'янські племена використовували численні водні артерії країни для торгових та інших зв'язків. Відомо, що вже

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. 1, АН УРСР, 1939, стор. 61.

² Ф. Енгельс, Избранные военные произведения, т. 1, стр. 233.

³ Ипатьевская летопись, стр. 420.

в ранньослов'янські часи військовий флот відігравав велику роль у боротьбі з Візантією. Пізніше, при перших київських князях флот набирає ще більшого значення. Відомий похід Олега на Царград у 907 р. відбувся «на конях и в кораблях». І в 941 р. Ігор «пойде на греки в лодьях и на конях».

Про походи руського війська на човнах проти ворогів можна навести багато прикладів.

Човни були засобом комунікації війська. На них піші війська підпливали до території супротивника, десант висаджувався і розпочинав бій. Човни, на яких їздили війська Олега та Ігоря до Царграда, були, як свідчить Костянтин Багрянородний, однодеревками, тобто видовбувалися з суцільного товстого дерева. Мабуть, крім того, були ще й більші човни, зроблені з дощок, бо однодеревка не могла вмістити 40 чоловік, як то було під час походу Олега. Рухались човни за допомогою парусів та весел.

Небагато нам відомо про технічні особливості флоту Київської Русі. У літописах свідчень про це дуже мало, а археологічних відомостей зовсім немає. Деякі відомості про технічний рівень і про бойові якості руського флоту XII ст. знаходимо в літопису в оповіданні з приводу битви Юрія Долгорукого з Ізяславом у 1151 р.

Юрій, з яким були й половці, підступив до Києва з лівого берега Дніпра. «...Изяславу же блюдушю въбрести в Днепр, и тако начаша ся бити по Днепру у насадах, от Києва оли и до устья Десны, ови ис Києва в насадах выездаху биться, а они ис товар; и тако бяхуться крепко, не могоша бо что успети противу Киеву. Бе бо исхитрил Изяслав лодьи дивно: беша бо в них гребци невидимо, токмо весла видити, а человек бяшетъ не видити; бяхуть бо лодьи покрыти досками, и борци стояще горе в бронях и стреляюще, а кормника два беста, един на носе, а другой на корме, а може хотяхуть, тамо поидяхуть, не обращающе лодий»¹.

У 1160 р. Ізяслав Давидович, набравши в своє військо половців, пішов на чернігівського князя Святослава Ольговича. Щоб підступити до Чернігова, Ізяславові треба було переправитися через Десну. За переправу розпочався бій, в якому активну участь брав чернігівський флот. «И бяхуться с ними о реку о Десну крепко, они на коних, а ини в насадах ездяче, и не пустиша е черес реку»².

Таким чином, у середині XII ст. у Київській Русі був бойовий

¹ Ипатьевская летопись, стр. 293.

² Там же, стр. 347.

флот з човнами, спеціально зробленими для бою на воді. Внизу човна, під переkritтям, знаходились гребці та керманичі, а зверху, на дощаному помості, стояли бійці. Тут бачимо чітко розподілені функції поміж екіпажем: гребці, керманичі та воїни. Очевидно, був і командир човна, оскільки треба було керувати діями екіпажу відповідно до тактичних завдань. Цікаво, що радіус дії київського флоту князя Ізяслава був, як на той час, дуже значний — від Києва до гирла Десни, тобто близько 10 км.

Отже, Ізяславів флот був великою військовою силою, що стримувала численного ворога на десять кілометрів по фронту.

ОЗБРОЄННЯ

КИЇВСЬКА Русь в економічному відношенні була передовою країною, з високим для свого часу рівнем сільського господарства і ремесла; тому й став можливим високий рівень розвитку військової справи: «Ніщо не залежить у такій мірі від економічних умов, як саме армія і флот», — писав Ф. Енгельс про військову справу пізніших часів¹. Це зауваження цілком стосується і військової справи Київської Русі. **О**собливо наочною є безпосередня залежність військової техніки Київської Русі від ступеня розвитку і поширення металообробного ремесла.

Археологічній науці відома велика кількість металообробних майстерень. Важко вказати на більш-менш значний пункт Київської Русі, в якому під час археологічних досліджень не було б виявлено таких майстерень. Археології відомі справжні центри металообробного ремесла, в яких сиродуті горна для плавки заліза, ковальські й ливарні майстерні знайдені у великій кількості. Такими центрами, наприклад, були Київ, Новгород, Вишгород, поселення на городищі Княжа Гора біля Канева, на Городському городищі та ін.

На Городському городищі виявлено велику кількість залишків сиродутих горнів і кусків заліза, яке виплавлялося з них, що свідчить про переважну роль цього виробництва в господарстві жителів городища.

Високий рівень розвитку металообробного ремесла у Київській Русі давав можливість виробляти всі види високоякісної зброї. Озброєння військ Київської Русі не поступалося ні асортиментом, ні якістю озброєнню військ інших країн.

Очевидець, який належав до дружини князя Данила Гали-

¹ Ф. Енгельс, Избранные военные произведения, М., т. 1, 1941, стр. 18.

цького, наприклад, так описує озброєння військ цього князя: «...щите же их яко зоря бе, шолом же их яко солнцю восходящу, копием же их дръжашим в руках яко тръсти мнози»¹.

Данилове військо, яке прийшло на допомогу угорському королеві Белі IV у боротьбі проти німців, вразило союзників своїм озброєнням і коштовним вбранням: «беша бо кони в личинах и в коярех кожаных и людье во ярыцах и бе полков его светлость велика от оружья блистающася»².

Найкращими ж були озброєння і вбрання самого Данила: «Сам же еха подле короля по обычаю Руску: бе бо конь под ним дивлению подобен, и седло от злата жьжена, и стрелы и сабля златом украшена и иными хитростьми»³.

Вигляд Данилового війська так сподобався угорському королеві, що він сказав князеві: «не взял бых тысяще серебра за то, оже еси пришел обычаем Руским отцев своих»⁴. Не можемо сумніватися в правдивості слів літописця, що «руський обычай», тобто традиція озброєння руських військ була популярна в інших країнах і викликала захоплення іноземців.

Але озброєння загалом усього війська Київської Русі не було таким, як оповідає літопис, згадуючи про військо Данила Галицького. В даному випадку говориться не взагалі про військо, а про військову верхівку Київської Русі — князівську дружину. Проте навіть не вся князівська дружина мала однаково коштовну зброю.

Князі й військово-аристократична верхівка — старша дружина прикрашали свою зброю золотом і сріблом. Рядові воїни князівської дружини — молодша дружина мала звичайну зброю.

Зброя так званих «воїв», які набиралися з простого народу — з сільського і міського населення під час великих військових дій, здебільшого зовсім не прикрашалась.

Різниця в озброєнні між окремими соціальними групами військ Київської Русі полягала не лише в різній коштовності одних і тих же типів зброї, але й в асортименті зброї. Покликані на війну смерди й ремісники користувалися тією зброєю, яку вони могли знайти в своєму господарстві серед знарядь праці, або для виготовлення якої не треба було витрачати значних коштів.

¹ Ипатьевская летопись, стр. 540.

² Там же.

³ Там же, стр. 541.

⁴ Там же.

2-

Найпоширенішим видом зброї був спис. Письмові та археологічні джерела свідчать про велике значення списа у військовій техніці Київської Русі. Спис для часів Київської Русі є традиційною зброєю. Візантійські письменники говорять про спис, як про характерну приналежність зброї антив. За свідченням арабського письменника ібн-Русте, спис був найпоширенішим видом зброї на Русі в X ст., поруч з дротиком і щитом. Дуже часто згадують про нього і наші літописи; про списи «харалужные» говориться в «Слове о полку Игореве».

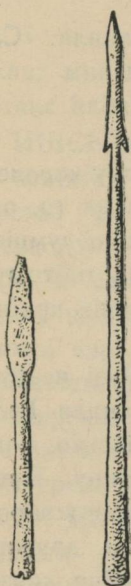

Рис. 2. Спис і сулиця (дротик) з городища Княжа Гора (Канівський район, Київської області).

Про виключне поширення списа в Київській Русі свідчить той факт, що він був навіть номінальним поняттям для визначення кількості військ, таким, яким пізніше у піших військах був штик, а в кінноті шабля: «бысть же оу паганых 9 сот копии, а оу Руси девяносто копии»¹.

Спис був номінальним поняттям і для визначення військових дій взагалі. Так, літописи поняття «захопити місто» часто висловлюють словами «взяти город копьем»; «и к вечеру одоле Святослав и взя град копьем»², — розповідає «Повесть временных лет» про взяття Святославом Переяславця на Дунаї. Отже, спис треба розуміти як масову зброю древньоруських військ, якою користувалися як професіональні війська, так і народне ополчення — «вої».

Під час розкопок городищ і могильників Київської Русі наконечники списів знаходять дуже часто. Своєю формою вони поділяються на листовидні, характерні для більш раннього періоду IX—X ст. ст., і ланцетовидні — для періоду XI—XIII ст. ст. Такий розподіл є наслідком функціональної еволюції цієї зброї і пов'язується із розвитком захисної зброї — броні. З поширенням броні наконечник списа пристосовується для її пробивання. Його кінцівка робиться більш загостреною і стоншеною, а верхня частина потовщується. Так листовидна форма змінюється на ланцетовидну і наближається до конічної або пірамідальної.

Бойова функція списа — поразка супротивника поблизу та на відстані. Той спис, яким воїн завдавав супротивникові поразки від руки, можна кинути і на певну відстань. Але були й спеціальні

¹ Лаврентьевская летопись, стр. 360.

² Там же, стр. 69.

метальні списи, або дрютки, які в Київській Русі були відомі під назвою сулиць. Сулиці мусили бути легшими від ударних списів. Наконечники сулиць, які також часто знаходять у городищах і могилах Київської Русі, значно тонші від наконечників ударних списів. Вони мають гранчасту, ромбовидну в розрізі, форму, а на кінці вістря дуже часто — два шипи, за допомогою яких сулиця застрявала в рані супротивника.

До поширених видів зброї належить сокира. Нею озброювалися як народне військо, так і дружина. Коли в 1151 р. до Києва підходило військо Юрія Долгорукого, до складу якого входило багато половців, кияни, висловлюючи бажання не допустити половців у місто, говорили: «...аť же пойдут вси, како можетъ и хлуд в руци взяти...»¹. Якщо зброєю міг бути хлуд (палиця), тим більше нею могла бути сокира — основне знаряддя у господарстві ремісника й хлібороба. Щоб господарська сокира стала зручною зброєю, треба було лише трохи подовжити держак.

Київський воевода Ян Вишатич під час походу 1071 р. на Білоозеро проти повсталих смердів був озброєний сокирою. Мстислав Удалий під час Ліпецької битви в 1216 р. з сокирою з «павуrom» (тобто з петлею, якою сокира прив'язувалася до руки, щоб її не загубити) тричі врізався в полки супротивника і рубав нею ворожі війська. В тій же битві новгородці в рішучий момент кидали у ворога сокири.

Серед археологічних пам'яток сокири зустрічаються частіше, ніж інші типи зброї. В курганах новгородської землі М. Бранденбург знайшов їх в 11 раз більше, ніж мечів, і майже вдвое більше, ніж усієї іншої зброї разом узяті².

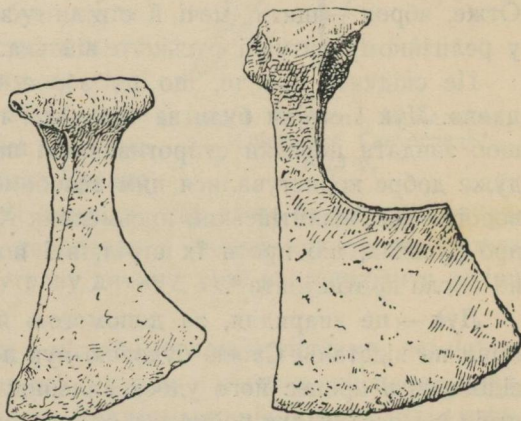

Рис. 3. Бойові сокири. Ліворуч — з Райковецького городища (Бердичівський район, Житомирської області); праворуч — з городища Княжа Гора (Канівський район, Київської області).

¹ Ипатьевская летопись, стр. 300.

² М. Г. Рабинович, Из истории русского оружия. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, т. I, М.—Л., 1947, стр. 87.

Велика кількість сокир знайдена на городищі Княжа Гора, на Райковецькому й Городському городищах та на інших.

Сокири, знайдені на городищах і в похованнях, поділяються в основному на два типи: сокири першого типу мають клиновидну форму з вузьким лезом, сокири другого типу — розширене лезо з подовженням до рукоятки. Другий тип характерний для бойових сокир, хоч усяка господарська сокира могла бути бойовою.

Відомі сокири малих розмірів; вони прикрашені орнаментациєю і вважались парадними. Така сокира знайдена в Старій Ладозі. Один екземпляр сокири невеликих розмірів, лезо якої було орнаментоване інкрустацією срібла, знайдений на Райковецькому городищі. Треба думати, що такі сокири були не лише парадною зброєю, але й бойовою; нею озброювалися князі й верхівка князівської дружини Київської Русі.)

Укладаючи договір між Ігорем і греками, руські присягалися додержувати умов цього договору в таких виразах: «...и иже помыслить от страны Руския разрушити такую любовь... да не имуть помощи от Бога, ни от Перуна, да не оущитятся щиты своими и да посечени будут мечи своими, от стрел и от иного оружья своего»¹. Отже, зброя — щити, мечі й стріли — займала певне місце навіть у релігійному ритуалі руського війська.

Це свідчить про те, що ця зброя була відома на Русі дуже давно. Лук і стріли були за тих часів головним засобом для того, щоб завдати поразки супротивникові на відстані, і руські війська дуже добре користувалися цим засобом; це мусили визнати навіть вороги. Так, візантійський письменник X ст. Іван Каменіат говорив про руських, що проти їх стріл, які попадали дуже влучно, ніщо не могло протистояти².

Лук — це знаряддя, за допомогою якого провадилося метання стріл на відстань. Своєю будовою лук поділяється на три типи, що відбивають процес його удосконалення; простий, складний і само-стріл³. Простий лук робився з одного зігнутого деревка, краї якого стягувалися тятивою. Корпус складного лука складався з кількох пластинок різних порід дерева, а іноді й кісті, що надавало йому великої еластичності. Для більшої пружності ці пластинки вигина-

¹ Лаврентьевская летопись, стр. 47—48.

² В. Завитневич, Военное дело у русских славян в эпоху их выступления на историческую арену, Военно-историч. вестник, № 1—2, 1909, стр. 20.

³ Д. Н. Анучин, О древнем луке и стрелах, Труды V археологического съезда в Тифлисе в 1881 г., М., 1887, стр. 342.

лися так, що без тятиви корпус лука згинався дугою назад у вигляді літери С. При надіванні тятиви лук треба було перегинати в зворотному напрямі. Це дуже збільшувало корисну силу дії лука. Стріла, пущена за допомогою такого лука, пролітала значну відстань і мала велику пробивну силу.

Вже древнім слов'янам був відомий складний лук. Ним озброювалися війська Київської Русі, про що свідчать літописні та інші джерела. Літературні джерела Київської Русі часто згадують про «тузи луци», під якими треба розуміти саме складні луки. З типовим складним луком зображено стрільця в «Изборнику Святослава» 1073 р.

Самостріли починають поширюватися у Псковській і Новгородській землях лише з XIII ст. і, головним чином, з XIV ст. На Наддніпрянщині за часів Київської Русі вони не відомі.

Стріли складаються з двох основних частин — деревка і наконечника. Без деревка стріла не може бути пущена з лука. Для того щоб стріла мала вірний напрямок під час руху, на кінці деревка прикріплюється два або більше пера. Стріла без наконечника не може заподіяти значного поранення. Деревко з потовщенням на кінці може нанести удар лише більш менш значної сили. Такі стріли без наконечника могли використовуватися при полюванні на дрібну хутрову дичину, щоб не пошкодити шкіри тварин.

Відомі мисливські стріли з кістяними наконечниками, які мають тупі кінці. Бойові стріли завжди мусили мати гострий наконечник, зроблений з твердого матеріалу. Такими матеріалами були за скіфських часів бронза, а у древніх слов'ян, і тим більше за часів Київської Русі, — залізо.

Залізні наконечники стріл прикріплювалися до деревка за допомогою шпиль, який вбивався в кінець деревка, або за допомогою втулки, в яку встромлювався кінець деревка. В Київській Русі наконечники стріл своєю формою поділялися на багато типів. Найбільш типовими формами стріл були ланцетовидно-плескаті, листовидні і ромбовидно-плескаті, чотиригранні, пірамідальні й круглі. Кожен

Рис. 4. Стрілець. Мініатюра з «Изборника Святослава» 1073 р.

з цих типів стріл мав певну бойову функцію. Так, тяжкі пірамідальні наконечники з гострою кінцівкою призначалися для того, щоб завдати поразки супротивникові, одягненому в кольчугу. Такі наконечники мали велику ударну силу і своїми гострими гранями розривали кольчужну броню. Призначенням кутів плескатих наконечників стріл ромбовидної форми було збільшувати рану при пораненні та вийманні стріли з тіла. Були наконечники, що на вістрі

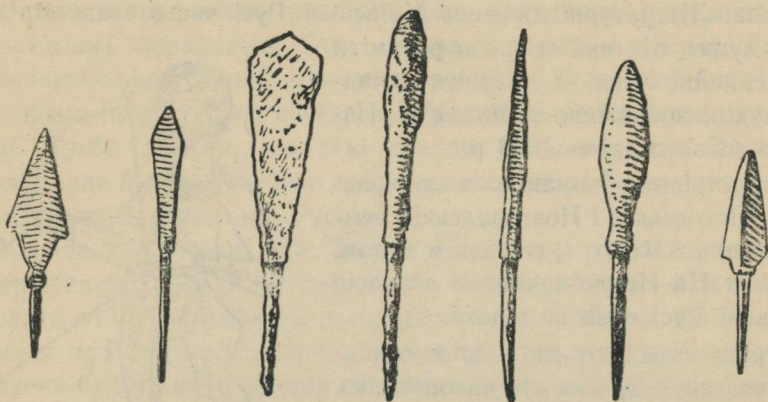

Рис. 5. Залізні наконечники стріл різних форм із Райковецького городища (Бердичівський район, Житомирської області).

закінчувалися двома зубцями, на зразок гарпуна. Поранення таким наконечником було дуже небезпечним. Щоб витягти його, треба було розривати зубцями живу тканину тіла.

У кочівників був поширений тип трилопатевих наконечників з дірками на лопатях. Такі стріли під час руху в повітрі видавали різкий свист, який мав викликати страх у військах супротивника.

У «Повести временных лет» є оповідання про те, як слов'янське плем'я полян позбулося данини, яку воно сплачувало хозарам. Замість звичайної данини поляни дали хозарам «от дыма мечь»; про це говорили хозарські «старцы» своєму кагану: «...не добра дань, княже; мы ся доискахом оружьем одною стороною (остром), рекоша саблями, а сих оружие обоюду остро, рекше меч»¹.

Це оповідання відбиває народні погляди на Русі в XI ст. на меч як на традиційну приналежність руського озброєння. Про це ж саме свідчить і інше оповідання «Повести», в якому говориться про обмін зброєю між київським воеводою Претичем і печенізьким князем на ознаку миру між руськими і печенізькими військами:

¹ Лаврентьевская летопись, стр. 17.

«и вѣдасть Печенежський князь Претичю конь, саблю, стрелы, оѣ же дасть ему броне, щит, меч...»¹.

Про меч як про зброю руських військ згадується у договорі Олега з греками в 911 р. У договорі Ігоря з греками у 945 р. записана формула присяги руських у додержанні умов договору. Руські заприсягалися своєю зброєю, серед якої перше місце належало мечу. Пізніше руські літописи згадують про меч дуже часто, коли йдеться про військові події. Лише в IV новгородському літопису меч згадується 38 раз².

Археологічні знахідки мечів трапляються не часто. В похованнях часів Київської Русі їх виявлено значно менше, ніж інших видів зброї. Це пояснюється насамперед тим, що мечі як дуже коштовну зброю рідко клали в могилу з померлим; виняток становили князі та багаті дружинники. А мечі переважної більшості представників дружинної верстви спадково переходили до їх нащадків. Проте знахідки мечів відомі в багатьох місцевостях, наприклад, біля Смоленська в могилах гніздовського некрополя, в могилах Новгородської землі, в князівському похованні в Чернігові — Чорній Могилі, у могилах Шестовицького некрополя біля Чернігова, в київських дружинних і князівських похованнях та в інших місцях. Усі ці знахідки виявлені в похованнях заможних дружинників і князів. Декілька мечів виявлено під час розкопок Райковецького городища. Під час будування Дніпрогесу були знайдені мечі на дні Дніпра в районі порогів.

Частина мечів, які були на озброєнні руського війська, привозилася із Західної Європи. Прихильники норманської теорії вважали цей факт доказом панування на Русі варягів, які нібито принесли з собою і зброю. Але мечі ці могли потрапити в Київську Русь шляхом торгових взаємовідносин або разом з варязькими воїнами,

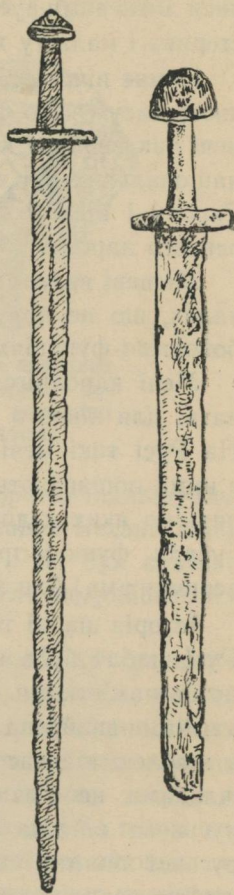

Рис. 6. Руські мечі франкського типу. Ліворуч—знайдений на Полтавині; праворуч—знайдений у Києві, на території древнього города.

¹ Лаврентьевская летопись, стр. 67.

² М. Г. Рабинович, Из истории русского оружия. Труды Института этнографии, т. I, 1947, стр. 80.

яких руські князі, як, наприклад, Володимир і Ярослав, мали в своє військо. На деяких знайдених на території Київської Русі мечях є клейма, що свідчать про їх західноєвропейське походження. Але в основній масі руські мечі, як і інша зброя, вироблялися місцевими руськими майстрами в місцевих залізообробних майстернях і мали ту ж форму, що й привозні західноєвропейські мечі.

Немає нічого дивного в тому, що мечі виробу руських майстрів цього часу своєю формою нагадували західноєвропейські франкські мечі так званого каролінгського типу. Франкські мечі не є виявом національних рис зброї. Ця форма була поширена в усіх країнах Європи і ні в якому разі не є виключною приналежністю зброї певного народу.

Місцеві видозміни в тій чи іншій країні позначалися лише в деталях, що не порушували загальної форми, яка була обумовлена бойовими функціями і бойовими якостями меча.

Мечі каролінгського типу були рубуючою зброєю. Вони придатні для кінного війська, але для пішої боротьби придатні мало. На Русі такі мечі були поширені в X—XI ст. ст. Пізніше поруч з ними поширюються так звані капетинзькі мечі, характерною особливістю яких є довге лезо з загостреною кінцівкою. Ці мечі поєднували функції рубуючої і колючої зброї і використовувалися вершниками. Але найбільш типовою зброєю кінноти була шабля.

Історія шаблі тісно пов'язана з історією кінноти. Безперечно, на Русі шабля була відома вже в X ст. Це засвідчується археологічними пам'ятками. Наприклад, у Чорній Могилі поруч з списками і мечами знайдена шабля. Можна думати, що руські познайомилися з шаблею під час військових сутичок з кочівниками. Але якими шляхами не з'явилася на Русі шабля, вона була на озброєнні руського війська вже у X ст., а з XI ст., у зв'язку з розвитком руської кінноти, стає одним з головних видів зброї. В цей час про шаблю часто згадується в літописах.

У «Слове о полку Игореве» читаємо: «поскепани саблями калеными шоломы аварския», «саблям потручати о шелома половецкыя» і т. д.

До наступальної зброї, якою користувалися війська Київської Русі, належали і кинджали, або ножі, які відігравали велику роль у рукопашній битві. Таким ножем, наприклад, убив Мстислав Володимирович косозького князя Редедю під час їх поединку.

Серед археологічних пам'яток широко представлені металеві, переважно залізні булави, які насаджувалися на дерев'яні держакі.

Відомі також підвісні грузи, подібні до булави. Такий груз прив'язувався на кінець вірьовки, другий кінець якої прив'язувався до держака. Це була зброя великої ударної сили.

Згаданими видами наступальної зброї в основному вичерпується перелік засобів індивідуального озброєння військ у Київській Русі.

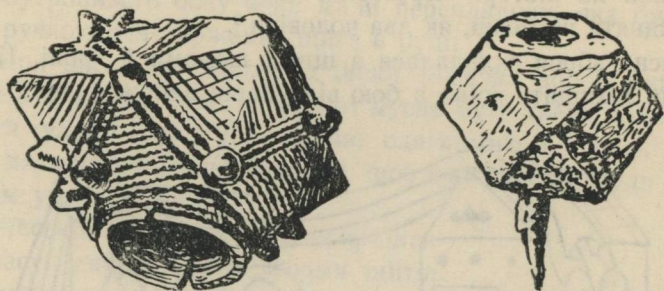

Рис. 7. Бойові булави. Ліворуч — мідна булава, знайдена у Києві на території древнього города. Праворуч — залізна булава, знайдена на Райковецькому городищі (Бердичівський район, Житомирської області).

Поруч із зазначеною найбільш поширеною зброєю індивідуального користування в Київській Русі існувала складна механізована зброя. Є підстави припускати, що в Київській Русі був відомий спосіб метання вогню, з яким руські війська могли познайомитися у греків.

Відомо, що війська князя Ігоря зазнали на собі дії грецького вогню під час походу на Царград 945 р. Цікаво, що через деякий час після цього княгиня Ольга підпалила непокірне місто Іскоростень. Ми не знаємо, яким саме способом кидали війська княгині Ольги вогонь на Іскоростень, але можемо категорично твердити, що це не були підпалені клаптики тканини, прив'язані до ніжок голубів, як про це розповідає народна легенда, записана літописцем. Отже, факт підпалення Іскоростеня на відстані дозволяє припустити, що війську княгині Ольги було відоме щось подібне до грецького вогню.

До XIII ст. належать згадки літописців про існування машин в Київській Русі для облоги городів, так званих таранів і пороків, які були відомі древнім слов'янам. Мабуть, вони являли собою важіль, що приводився в рух вагою або з допомогою натягування. Тарани були машинами великої потужності і кидали важке каміння на значну відстань.

У 1234 р. Данило Галицький обложив Чернігів: «люто бо бе

бои у Чернигова, — описує літописець цю облогу, — оже и таран на нь поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрела, а камень якоже можаху 4 мужи силнии подъяти»¹. Чернігівці, мабуть, також кидали таранами каміння у війська Данила. Адже через чотири роки літопис вже згадує про існування у Чернігові пороків, які кидали на півтора перестріла каміння такої величини, що їх могли підняти не менш, як два чоловіки².

Захисна зброя складалася з щита, шолома й броні. Її завданням було захищати воїна в бою від ударів ворожої зброї.

Рис. 8. Руське військо. Дружина князя Володимира Святославича в захисному озброєнні. Мініатюра XIV ст. з „Сказання о св. Борисе и Глебе“ (за оригіналом XII ст.).

Найважливішим засобом захисту воїна був щит, тому він і був найбільш поширеним видом захисної зброї, про що свідчать слова, які визначають загальновійськові поняття. Наприклад, «стояти за щитом» означало бути в бойовому строю: «держати щит» — чинити опір ворогові; «взяти на щит» — захопити город.

Археологічних знахідок решток щита відомо небагато. Вони дуже рідко трапляються в курганах Чернігова, Смоленська і Новгороді IX—X ст. ст. Знахідки щита на городищах зовсім невідомі. Це пояснюється не тим, що щитів була обмежена кількість на озброєнні древньоруських військ, а матеріалом, з якого робилися щити і який в землі не зберігся до нашого часу. В основі щита була дерев'яна дошка або дерев'яний каркас, обтягнутий товстою шкірою. Відомі

¹ Ипатьевская летопись, стр. 515.

² Тверская летопись, СПб., 1863, стр. 374.

щити, в центрі яких були металеві пластинки, так звані умбони. Щити з умбонами були дуже коштовною і рідкою зброєю, якою користувалися заможні дружинники. Цим пояснюється невелика кількість знахідок умбонів. Інших решток щитів, крім умбонів, до нас не дійшло. Умбони мали круглу, опуклу або загострену зверху форму. З внутрішнього боку вони мали перекладину, яка була разом з тим і ручкою для держання щита в руці.

Розміри щита залежали від іншої захисної зброї. Якщо тулуб воїна не захищався бронею, то щит мусив бути таких розмірів, щоб прикрити тулуб і груди. Для воїна, одягненого в броню, було достатнім мати щит менших розмірів, щоб прикривати груди та відбивати ним удари ворога.

В Київській Русі, як і в інших країнах цього часу, існували різні форми щитів. Найпоширенішими були круглі щити, мигдалевидні, овальні і у вигляді трикутника, поширені доверху. Загальною рисою щитів усіх форм була опуклість їх площі, завдяки чому стріли й списи, вдаряючись у щит, падали під косим кутом до його площі. Це зменшувало пробивну силу ворожої зброї.

Часто поверхня щитів офарбовувалася. Червоний колір був найбільш популярним. У «Слове о полку Игореве» щити називаються «чрвленими». «Русичи великыя поля чрвлеными щиты перегородиша», або «под чрвлеными щиты на краве-траве притрепан литовскими мечи». Щити на мініатюрах Кенігсберзького літопису також переважно червоні, проте на мініатюрах зустрічаються щити й інших кольорів¹.

6 Шолом — залізне головне вбрання, поволі витягнуте вверх, закінчується шпилем. Такої форми шоломи знайдені в Чорній Могилі у Чернігові та на Райковецькому городищі; таку форму має і шолом, який належав Ярославові Всеволодовичу і знаходиться в Оружейній палаті. Воїни на мініатюрах Кенігсберзького літопису зображені також в шоломах подібної форми. Часто шоломи мали

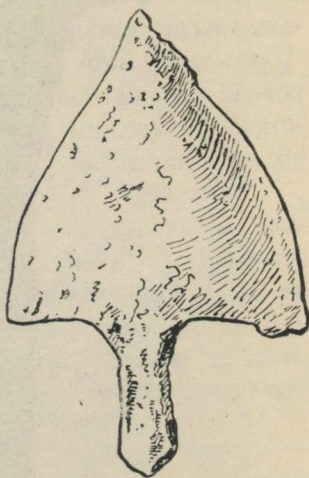

Рис. 9. Залізний шолом з пластинкою для захисту обличчя. Знайдений на Райковецькому городищі (Бердичівський район, Житомирської області).

¹ А. В. Арциховский, Древнерусские миниатюры как исторический источник, М., 1944, стр. 20.

спереду видовжену пластинку, що звисала над носом; призначенням її було захищати обличчя воїна від удара мечем або шаблею.

Як видно з археологічних і літописних джерел, шоломи, які належали князям Київської Русі, були багато прикрашені. Літопис

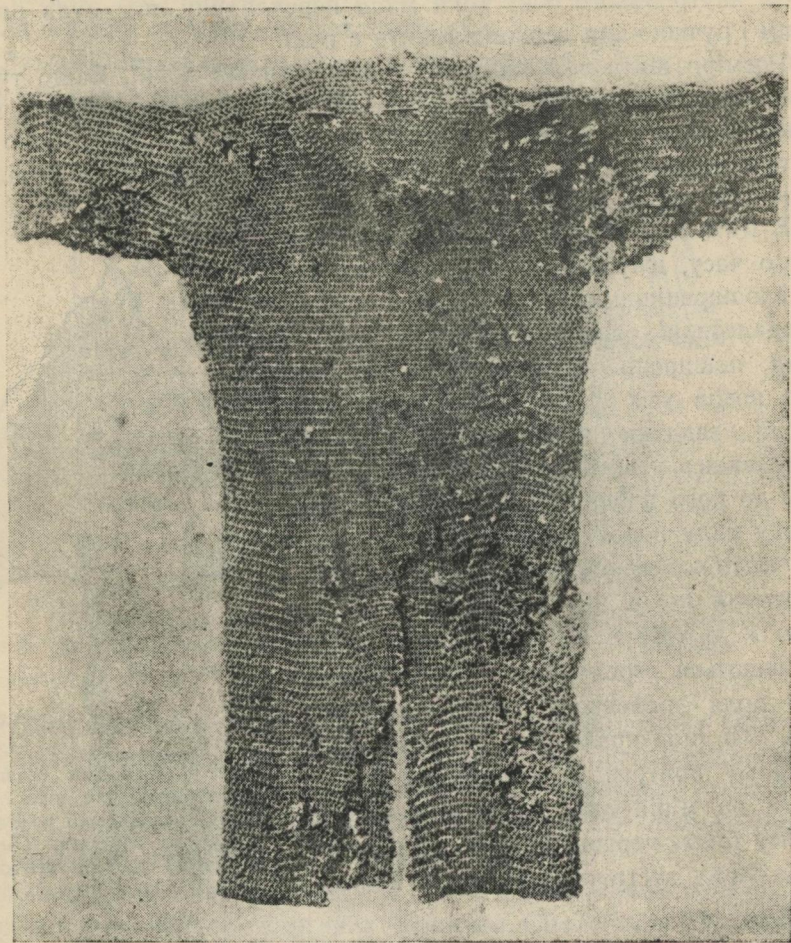

Рис. 10. Залізна кольчуга з городища Княжа Гора (Канівський район, Київської області).

згадує про шолом київського князя Ізяслава, що спереду був прикрашений золотою пластинкою із зображенням Пантелеймона¹.

Коштовно оздоблені шоломи були й у заможної князівської дру-

¹ Ипатьевская летопись, стр. 303.

жини. Про це свідчить літопис, розповідаючи про озброєння дружини Данила Галицького: «...шоломи же их яко солнцю восходящу». Мабуть, цим літописець хотів висловити враження від багато оздоблених золотом і сріблом шоломів князівської дружини.]

7 [Тулуб воїна захищала броня — кольчуга, що являла собою металеву сорочку, зроблену з колечок, просунених одне в одне і запаяних. Судячи з археологічних знахідок, кольчуга була поширена у східних слов'ян ще в середині I тисячоліття н. е., коли в Західній Європі вона була невідома.

У кольчужній броні було поховано у Чорній Могилі руського князя чи видатного дружинника X ст. До XI ст. належить кольчуга, знайдена у Києві біля Золотих воріт; до XI—XIII ст. ст. — кольчуги з городища Княжа Гора, з Райковецького городища, з Новгородка.

Щит, броня і шолом дуже добре захищали воїна. Є дані, які свідчать, що завдяки цьому озброєнню воїн залишався неушкодженим навіть тоді, коли ворогові щастило повалити його на землю.]

Так було із Святославом у Болгарії біля Доростола. Лев Діакон розповідає, що один з греків ударив Святослава в ключицю. Святослав упав з коня, але кольчужна броня і щит захистили його від ударів ворожих мечів¹.

Так було і під час війни Юрія Долгорукого з Ізяславом Вячеславичем в 1151 р. У бою Ізяслав був поранений в руку й ногу. Його воїни-дружинники, не пізнавши свого князя, що лежав на землі, і думаючи, що це ворог, «вынза меч свой и нача сечи по шолому». Удари меча були такої сили, що «вбишеса шолом до лба», але Ізяславові це не завдало шкоди. Він скинув з себе шолом, і воїни пізнали в ньому свого князя².

¹ Історія України в документах і матеріалах, АН УРСР, т. I, 1939, стор. 63.

² Ипатьевская летопись, стр. 303.